

АДЕП БАШАТЫ – ЭНЕ ТИЛ

Жолдошбаева Кадыча Маматалиевна, улук окутуучу, Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» кафедрасы, Кыргызстан, 720020, Бишкек ш., Малдыбаев көч. 34Б, e-mail: Adel_30012020@inbox.ru

Бариева Аида Жантаевна, улук окутуучу, Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» кафедрасы, Кыргызстан, 720020, Бишкек ш., Малдыбаев көч. 34Б, e-mail: bariva.aida@mail.ru

Аннотация: Бул макалада биздин жаш муундарга таалим-тарбия берүүдө адептүүлүккө көбүрөөк басым жасоо менен бирге, ар бир сабактын башталышында беш-он мүнөт убакыт бөлүп адептүүлүктүн негиздеринин бири болгон макал-лакаптарга, фразеологизмдерге, накыл сөздөргө, жүрүм-турум эрежелерине, оң-терс, жакшы-жаман болгон көрүнүштөргө токтолуп, ошондой эле акын-жазуучуларыбыздын чыгармаларына да көңүл бурдук. Адам баласы басып өткөн тарыхый жолдо, ата-бабаларыбыз калтырып кеткен бай мурастарын терең үйрөнүп, жаштарга таалим-тарбия берүүдө колдоно билүү менен бирге күндөлүк турмушта колдонулушуна көңүл буруу зарыл.

Өзөктүү сөздөр: адеп, коом, үй бүлө, тарбия, жүрүм-турум, аң-сезим, мамиле

ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО ВОСПИТАНИЯ.

Жолдошбаева Кадыча Маматалиевна, ст. преподаватель, Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им.Н.Исанова, кафедра «Кыргызского языка и литературы», Кыргызстан, 720020, г. Бишкек, ул. Малдыбаев 34Б, e-mail: Adel_30012020@inbox.ru

Бариева Аида Жантаевна, ст. преподаватель, Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им.Н.Исанова, кафедра «Кыргызского языка и литературы», Кыргызстан, 720020, г. Бишкек, ул. Малдыбаев 34Б, e-mail: bariva.aida@mail.ru

Аннотация: В данной статье постарались затронуть вопросы нравственности и воспитания не только молодежи, но и общества в целом. Одним из основ нравственности и воспитания молодежи является устное народное творчество, в том числе пословицы, поговорки, фразеологизмы, а также изречения поэтов и писателей всего мира, и такое великое наследие наших отцов и дедов мы должны в первую очередь сохранить и приумножить для будущего поколения. Нужно уделять внимание на такие моменты, как взаимоуважение, как вести себя в обществе, общественных местах, какие положительные и отрицательные явления происходят среди нас и уметь сделать правильные выводы для себя.

Ключевые слова: нравственность, общество, семья, воспитание, поведение, сознание.

LANGUAGE IS SOURCE OF EDUCATION AND MOTALITY.

Zholdoshbaeva Kadycha Mamatalievna, Senior Lecturer, Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture named after N. Isanov, Department of Kyrgyz Language and Literature, Kyrgyz Republic, 720020, Bishkek, st. Maldybaev. 34B, e-mail: Adel_30012020@inbox.ru

Barieva Aida Zhantaevna, Senior Lecturer, Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture named after N. Isanov, Department of Kyrgyz Language and Literature, Kyrgyz Republic, 720020, Bishkek, st. Maldybaev. 34B, e-mail: bariva.aida@mail.ru

Annotation: In this article we tried to touch upon the issues of morality and education not only of young people, but also of society as a whole. One of the foundations of morality and education of young people is oral folklore, including proverbs, sayings, phraseological units, as well as sayings of poets and writers around the world, and such a great heritage of our fathers and grandfathers, we must first of all preserve and increase for the future generation. You need to pay attention to such moments as mutual respect, how to behave in society, what positive and negative phenomena occur among us and be able to draw the right conclusions for yourself.

Key words: morals, society, family, education, demeanor, conscience

Адегенде, ушул адеп деген сөзгө саресеп салып, маңызын кененирээк түшүнүүгө көңүл буралы, себеби баарыбыз эле билебиз деп ойлогонубуз менен, биз аны жалпылаштырып гана түшүнөбүз. Эгерде бул сөздүн синонимдерин ала турган болсок, эң биринчи болуп таалим-тарбия, сый, урмат, адамгерчилик, сыпайычылык, маданият ж.б. сөздөр чыга келет.

Адеп – адамдын коомдогу моралдык аң-сезимин жашоодогу максатка жараша калыптандыруу, ызааттуу жүрүм-турум көнүмүштөрүн пайда кылуу, ошондой эле өз элинин үрп-адаттарынын прогрессивдүү үлгүлөрүн сактоого, байытууга, башка улуттардын салтын да урматтап тарбиялоого чакырат.

Адеп тарбиясы эмгекке жана коомдук мүлккө туура мамиле жасоо, достукка, чынчылдыкка, адептүүлүккө жана ар ким өзүнүн жүрүм-турумуна сын көз кароо менен бирге башка кемчиликтерин адилет сыңдоого үйрөтөт.

Советтер Союзу убагында нравственность деген сөзгө абдан чоң маани берилип, бул сөз адамдардын мүнөзүндөгү, аң-сезиминдеги, жүрүм-турумундагы баардык жакшы сапаттарды камтып келген, бирок убакыт өткөн соң, баарыбыз байкап жаткандай эле, биздин акыркы 20-25 жыл аралыгында ушул сөзгө маани бербей, таалим-тарбияны эске албай калгандай сезилет. Ошондуктан, адеп менен маданияттуулукка болгон зарылдыгы үчүн 2017-жылды ыйман, адеп жана маданият жылы деп жарыяланганы баарыбыздын эсибизде болсо керек.

Адам өмүр бою тарбияланып такшалат, ошентсе да, тарбиянын башаты, жүрүш-туруштун тигил же бул эрежелерине калыптануусу негизинен үй бүлөдө, балалык, өспүрүм кезинен башталат. Мезгил өткөн сайын бул адаттарыбыз өркүндөп-өрчүй берет. Бул коомдук турмуштун, коомдун өнүгүшүнүн, коомдун аң-сезиминин жана тарыхый прогресстин эң маанилүү жана маңыздуу факторлорунун бири болуп саналат.

Тарых илимдеринин доктору Токторбек Өмүрбеков акыркы жылдары таалим-тарбияны жоготуп койдук деп эсептейт. Андыктан ал азыр буга көңүл буруш керек деп, тарбия генетикадан берилбейт деди: “Адам өзү социалдык жандык экен. Ал өмүр бою тарбияланып, өмүр бою улуулардан үйрөнөт экен. Атайын системалуу түрдө бала бакча, мектеп, университет жана кийин коомчулук тарабынан тарбияланыш керек”.

Коом турмушунда орун алган социалдык-экономикалык көйгөйлөр да билим берүү тармагына өз таасирин тийгизүүдө. Ар түрдүү укук бузуулардын, коррупция, уурулук, алдамчылык сыяктуу терс көрүнүштөрдүн, рухий-ыймандык дөөлөттөргө, адептик жүрүм-турум нормаларына текебер мамиле жасоонун, өзгөчө оор кылмыштуулуктун «жашарып» баратышы коомдогу адептик ыймандык кризистин тереңдеп бараткандыгына далил болуп турат. Мындай шартта үй-бүлөдө жана окутуунун ар бир баскычында, таалим-тарбиянын баардык чөйрөсүндө жаштардын рухий-ыймандык түшүнүктөрүн тереңдетип, адептик жүрүм-турум сапаттарын калыптандырууну үзүрлүү жана үзгүлтүксүз жүргүзүү – мамлекеттик маанидеги олуттуу иштерден болуп саналат. Бул өзгөчө жалпы билим берүүчү уюмдардын эң орчундуу милдеттеринин бири экендиги талашсыз. Адептик билим берүү – коомдук идеалдарды, анын өрнөктүү нормалары менен принциптерин терең өздөштүрүүнүн жана аны жүзөгө ашырууга жигердүү катышуунун негизинде туруктуу моралдык сапаттарды, адептик-ыймандык керектөөлөрдү, бекем ынаным-түшүнүктөрдү жана изги

сезимдерди, туруктуу көндүмгө жана билгичтикке айланган жүрүм-турум адебин калыптандыруу максатын аркалаган социалдык институттар менен инсандардын ишмердиги болуп саналат.

Сабакта «түбөлүктүү», «өлбөс-өчпөс», «көөнөрбөс» рухий адептик түшүнүктөрдүн, дөөлөттөрдүн, кубулуштардын дарек дасмиясы андалып, аларды күндөлүк жашоодо колдоно билүү көндүмүн калыптандырууга басым жасалыш керек. Себеби, бүгүн айрым жаштар адептүү амандашып, ал-жай сураганды мындай коюнуз, ата салтыбыздагы ыймандуу, адилет, айкөл, акжүрөк жүрүм-турум адебинин эң жөнөкөй үлгүлөрүн билишпейт жана сакташпаган учурларга кездешип жүрөбүз. Албетте, буга алгач биз: ата-энелер, мугалимдер, улуу муундагылар күнөөлүүбүз.

Элибиздин акыл көрөңгөсү, адептик ар-намысы, ыйман тиреги болчу атка минерлердин арсыз иштери, аттуу-баштуу эле атуулдарыбыздын улам ачылып, көпчүлүккө айкын болуп жаткан жосунсуз жоруктары, айрымдарынын акчага, бийликке, мансапка азгырылган алдым-жуттум иштери, кээ бирлеринин өз ишенимин, динин, дилин бизнеске айландырып, жеңил оокатка азгырылганы, улам кийинки жаштардын жан дүйнөсү жарды, жансыз болуп, арабөк абалда калып жатканы ж.б. толгон-токой көйгөйлөр – мунун айкын далили.

Адептүүлүк деген сөздү өзүбүздөн улуулардан көп угабыз. Ата-энебиз да адептүү болгула деп, дайыма тынбай айтып келишет.

Сылыктык, сыпайыгерчилик, элпектик, улуу-кичүүнү сыйлоо сыяктуу сапаттар ар убак адептүүлүктүн белгиси болуп келген. Булар элибиздин салтында, урп-адатында калыптанып жана өркүндөп келе жатат.

Адептүүлүк эрежелерин биз улуулардан дайыма үйрөнүп, өзүбүздөн кичүүлөргө аздыр –көптүр үйрөтүүбүз керек. “Этика” деген эл аралык түшүнүк бар. Ал адептүүлүк эрежелердин жыйындысы. Бүгүнкү күндүн талабы боюнча адам адептүү гана болбостон, айлана –чөйрөдөгү адамдардын эң жакшы жүрүм –турумдарын өз алдынча үйрөнүүгө жана аны башкаларга үйрөтүүгө тийиш. Элибизде : “Адептүү алкыш алат, адепсиз каргыш алат” деген абдан маанилүү накыл сөз бар.[8]

Адептүүлүктүн негизги белгилери –кичипейилдик, жөнөкөйлүк,сыпайыгерчилик. Эстүү адам өзүнүн кичипейилдүүлүгү менен айырмаланып, билими жана чечендиги менен адамдардын көңүл тереңине, өзүнө жол ачат. Көпчүлүктүн арасында улууларды чын дилден сыйлай билүү, өзүнөн кичинекейлерди ызааттоо эң негизги милдеттерден бири болуп саналат.

Программадагы ар бир темабызга адептүүлүк жөнүндө учкай, кыскача болсо да токтолуп кетүүбүз зарыл, программаны айта кете турган болсок, элдик оозеки чыгармачылык, акын-жазуучуларыбыз, ойчул акылмандарыбыз ж.б. Мисалы, программадагы “Элдик оозеки чыгармачылык” темасына байланыштырып элдик оозеки чыгармалардагы макал-лакаптарга, фразеологизмдерге, накыл сөздөргө токтоло кетсек, макал-лакаптарды ар түрдүү тематика боюнча тарбиялык маанисин түшүнүктүү, мазмундуу, кызыктуу кылып тандап алгандан кийин, анын үстүндө ар түрдүү иштөө жумуштары ар кандай формада жүргүзсөк болот. Мисалы, макал-лакаптарды көркөм окуу, андагы түшүнүксүз сөздөр менен сөздүк ишин жүргүзүү, аларды жаттоо жана алар менен сүйлөм түзүү, макал-лакаптарды которуу же ага туура келген эквивалентин табуу менен мазмунун түшүнүп айтып берүү, аларга карата күнүмдүк турмушта кездешүүчү көрүнүштөргө көңүл буруу менен суроо-жоопторду аныктоо, темага ылайык студенттердин чыгармачылыгын өркүндөтүүдөгү өз алдынча иш-аракеттери, өтүлүп жаткан грамматикалык, кептик материалдардын өздөштүрүлүүсү мугалимдин да, студенттин да чеберчилигин талап кылат. Мына ушундай иш-аракеттерди жүргүзгөндөн кийин студенттин тигил же бул тема боюнча билими кеңейет да, берилген тема боюнча кыргыз тилинде ангеме куруп бере алуу мүмкүнчүлүгүндө да пайдаланылат. Көркөм сөз каражаттарынын үлгүсү болгон макал-лакаптар стилдик максатка колдонуу чөйрөсү да кеңири. [7]

“Макал-лакаптар – тил маданиятын арттырып чеберчиликке үйрөтүүчү сөз өнөрүнүн

асылы”- деп, бекеринен айтылбаса керек. Демек, макал-лакаптар кепте экспрессивдүүлүгү жогору тилдик бирдик катары каралуу менен, алар аркылуу айтылуучу ой күчөтүлүп, кептин “боектуулугу” артат. Алар турмуштун ар кыл багытында активдүү колдонулат келет.

Көпчүлүк учурда макал-лакаптардын мазмуну да, мааниси да адамга багытталган. Алардын мүнөзү, кыял-жоругу, айлана чөйрөгө ж.б. болгон мамилесин айгинелейт. Мына ушул чөйрөдөгү адамдардын баарлашуусундагы, мамилесиндеги макал-лакаптардын маанисине жана колдонулушуна токтолуп өтөлү. Мисалы: Үй-бүлөдө, кызматта, адамдар менен болгон мамиледе. Үй-бүлөдөгү мамиле – бул адептүүлүктүн эң биринчи негизди түзөт. Бул үй-бүлөлүк мамиле темасы кызыктуу жана көп кырдуу. Үй-бүлөдөгүдөй тунук сүйүүнү, жылуулукту, эркелетүүнү, көңүлдү, сиңишүүчүлүктү, жагымдуулукту аркалаган эч нерсе жок. Андыктан алгач үй-бүлө, тууганчылыкка ж.у.с. байланыш макал-лакаптардын адеп жагына көңүл буралы:

Ата – аска тоо,
Эне – боорундагы булак,
Бала – экөөнө шам чырак.
Энеден улуу эч ким жок,
Мекенден ыйык эч нерсе жок.
Атаны сыйлаган абийир табат,
Энени сыйлаган элге жагат.
Улууга - урмат, кичүүгө - ызат.
Кары келсе – ашка, жашкелсе – ишке.
Акыл-ойдун азыгы – илим-билим,
Жан дүйнөнүн казынасы – маданият.
Адамдын көркү адилеттүүлүктө,
Жигиттин көркү адептүүлүктө.
Адам көйнөгүнөн эмес,
Адеби менен бааланат.

Мындай макал-лакаптар ар бир адамдын, ошондой эле ар бир студенттин үй-бүлөлүк байланышына, карым-катнашына тартиптүүлүк, үлгүлүүлүк, тарбиялык мүнөздү тартуулайт. Бала кездеги адамдын өнүгүүсү кандай калыптанса, кийин өндүрүштүк мамилеси ошонун негизинде түзүлөт. Адамдар бири-бири менен кандай гана карым-катнашты түзүшпөсүн, бири-бирине болгон жылуу мамилелери гана коомчулуктун өнүгүүсүнүн жана прогрессинин кыймылдаткыч күчү болуу менен кызмат өтөөсүн эч качан эстен чыгарбашыбыз зарыл. Ушуга окшогон адептүүлүккө үйрөткөн тематикаларыбыз бир гана макал-лакаптарда эмес, фразеологизмдерде, накыл сөздөрүбүздө да кездешет. Мисалы алсак: [6]

Ичкен ашын жерге кое салуу.
Башы жерге кирүү.
Кашың серпиле электе.
Бетинде кызылы бар.
Астынан кыя өтпөгөн.
Кабагым-кашым дебеген.
Атка жеңил, тайга чак.
Колунан көөрү төгүлгөн.

Ошондой эле студенттерге кесиптик жана кошумча тарбиялык маанидеги пайдалуу, кызыктуу, керектүү болгон кичитексттер менен бирге иштөө – кыргыз элинин маданиятын, тарыхын, каада-салтын жогорку деңгээлде билүүсүнө алып келет, ушундан улам кичитексттер, студенттерди адептүү, тартиптүү, билимдүү болууга жардам берет. Бул тексттер студенттердин ой-чабытын кеңейтүүгө жана ой-жүгүртүүгө маалымат бериши даана көрүнүп турат. Бул кичитексттер ар кандай багытта болушу мүмкүн, мисалы ата-эне, көчөдө өзүн алып жүрүү ж.б. жөнүндө, ошону менен бирге сөзсүз түрдө таалим-тарбия жөнүндө маалыматты камтыш керек. Ошондой тексттерден кыскача үзүндүлөрдү келтире кетели. [2]

Адептүүлүк

“Адамдарды сыйлай билүүнүн өзү эле канчалык ырахат... Адамдын жүзү да, кийими да, жан дүйнөсү да, ою да сулуу болуу керек” – деген орустун атактуу жазуучусу А.П.Чехов. Адамдарды сыйлоодон ырахат табуу, бирөөгө жакшылык көрсөтүү, кыргыз элинин канына сиңген жакшы көрүнүштөрдүн бири. Өзгөнү сыйлаганың – өзүңдү сылаганың. Айлана-чөйрөдөгүлөргө жакшы мамиле жасап, алардын кымындай болсо да керегине жарап жүрүүнүн өзү өзүңүз үчүн кандай жагымдуу. Андан сиз эч кандай зыян да тартпайсыз. Кайра сизди кимдир-бирөөлөр алкап, суктанып ыраазы болуу менен карайт. Бул сиздин жашоо турмушуңуз үчүн эң керектүү болгон жакшы сапаттардын бири.

Кеп, ошол жакшы сапаттарды өзүңүздүн жаңылбас адатыңызга айландырып алууңузда. Даанышман жазуучу Мигель де Сервантес: “Сыпайылыктай арзанга туруучу, бирок өтө кымбат баалануучу нерсе жок” деген экен. [3]

Ар түрдүү шартта өзүңдү токтоо кармап, орундуу сүйлөй билүү – адептүүлүктүн белгиси. Аңгемелешип жаткан кишиндин ыңгайсыз жактарына, оңтойсуз сөздөрүнө көңүл бурбагандай, байкамаксан болуунун өзү да адептүүлүк. Мындай мүнөздүн нары жагында сезимталдык, жөнөкөйлүк, башканын пикири менен эсептешүү, жолдоштордун, кызматташ, жакшы сааналаш адамдардын көңүлү калуучу кыялдарды көрсөтпөйүн деген максат жатса керек. Адам көңүлү назик, аны кымбат тутуп, аярлай билүү керек. [4]

Бейиш – эненин таманында

Эне – үй бүлөнүн куту, жашоонун башкы каарманы, тилеги, нур чачыраткан жарыгы, жанып турган жылдызы. Эне боорукер, мээримдүү, балдарына болгон сүйүүсү чексиз, жан дүйнөсү назик. Алар дайыма кудайдан өмүрүбүздүн узун болушун, ден соолугубуздун чын, келечегибиз кең болушун, ыйман жана адамгерчиликтүү болушубузду тилек кылат. Ал абдан сезимтал болгондуктан баласынын кыйналганын көрбөсө да жан дүйнөсү менен сезип, туюп турат. Баласынын канчалык жамандыгы болсо да аны көргүсү келбейт. Ал эми кичине жасаган жетишкендигин ар кимге жар салып мактангысы келет. “Ата –энени жер караткан да, көк караткан да бала” деп бекеринен айтпаса керек. Ар бирибиз энени сыйлай билишибиз керек. Дени сак улут эне аркылуу калыптанат. Саламаттык, бейпилдик, токтоолук энелер аркылуу келет. Ошол үчүн “эне таманы турган жер - бейиш” дешкен эмеспи акылман бабалар. Эне мээримине, аруулугуна эч нерсе тең келе албас, анткени эне адамзаттын башына түшкөн кыйынчылыкты жер сыяктуу кебелбей көтөрүп келет. Кыргыз элинин нарк-насилин, каада-салтын жүрөгүнө кыптай сактаган, карылык дөөлөтү жүзүнөн төгүлгөн апаларды ким билбейт. Алардагы ички маданият, табыгый жөнөкөйлүк кимди гана суктантпайт. Ылайым Каныкей, Курманжан, Толгонай сыяктуу апаларыбыз эл ичинде аман болушсун. Эч качан жамандык көрбөсүн алтын энелер. Аман болушсун, касиеттүү апалар!

Ушуга окшогон тексттерди окуп бүткөн соң, ар бир студент өзүнүн жашоосунда болгон ар кандай жагдайлар жөнүндө айтып, ошондон улам кандай таасир калтырганын бөлүшүүсү менен бирге, студенттер арасында талкуу жүрүп, ар бир студент өзүнүн ою менен бөлүшө алат. Ушундан улам студенттердин арасынан да кызыктуу болгон асыл ойлор келип чыгат.

“Маданият – бул адам баласынын андан ары өнүгүшүнө, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнө же, башкача айтканда, экономикалык, социалдык, саясий өсүшүнө кызмат кылуучу, адамзат тарабынан жаралган жана жан дүйнө байлыктары” дейт окумуштуу А.Моль.[1]

Адептүү болуу – акырындык менен калыптандырылуучу жана өтө татаал иш. Ошондуктан үйдө болсун, көчөдө болсун артыкча жосундарды колдонбой, дайыма адам баласынын асыл сапаттарын көңүлгө түйө жүрүү керек. Өзүнө кандай жакшы максаттарды, тилектерди кааласаң башкаларга да, дал ошондой тилек – максаттарды каалоо – адептүү, маданияттуу адамдардын белгиси.

Колдонулган адабияттар

1. Иптаров Сабыр. Адептик билим берүүнүн айрым илимий-методикалык маселелери./ Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо/ Б.:2012
2. “Кыргызстан”. Улуттук энциклопедия: 1-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006.
3. Философия: энциклопедиялык окуу куралы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.-Б.:2004
4. Кодоров Б.А., Сыдыкбаева М.М., Мамырбаева Н.Б. Кыргыз тили. – Бишкек: Турар, 2009.
5. Балбакова С.Т., Деркембаева Б.К. ж.б. Дил билги. – Бишкек, 2008.
6. Макал-лакаптар. «Эл адабияты» сериясы. – Бишкек: Шам, 2001.
7. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. – Бишкек, 2007.
8. Моль А. Антология исследования культуры перевода текстов Л.Уайта, Ф.Боаса, А.Кребера и др. – 1997. 1 том.